

Inhoud

INLEIDING	Het vleermuiseffect	11
LES ÉÉN	Veiligheidsriemen om	24
LES TWEE	Het gaat niet om de kwantiteit maar om de kwaliteit van overheidsbestuur	42
LES DRIE	Markten zijn niet voldoende	73
LES VIER	Mensen moeten luisteren naar experts – en experts moeten naar de mensen luisteren	95
LES VIJF	Het leven is digitaal	120
LES ZES	Aristoteles had gelijk – we zijn sociale dieren	148
LES ZEVEN	De ongelijkheid zal erger worden	175
LES ACHT	De globalisering is niet dood	197
LES NEGEN	De wereld wordt bipolair	219
LES TIEN	Soms zijn de grootste realisten de idealisten	245
CONCLUSIE	Niets staat geschreven	272
	Dankwoord	281
	Noten	285
	Verantwoording	333

INLEIDING

Het vleermuiseffect

De *New York Times* noemde het ‘het stekelige bolletje dat overal ter wereld wordt gezien’.¹ Eind januari 2020 kregen Alissa Eckert en haar collega Dan Higgins van de Centers for Disease Control and Prevention, de centra ter beheersing en voorkoming van ziekten in de Verenigde Staten, de opdracht een illustratie te maken van het nieuwe coronavirus. Het was nodig ‘iets te maken dat de aandacht van het publiek zou trekken’, zoals Eckert later uitlegde in de *Times*. Ze ontwierpen een afbeelding van een zilverachtig bolletje met karmozijnrode stekeltjes. Het was suggestief en verontrustend, en al spoedig was het overal, in kranten, tijdschriften en op het televisienieuws. Als je nu probeert voor te stellen hoe het coronavirus eruitziet, is de kans groot dat je denkt aan het beeld van Eckert en Higgins of een afgeleide daarvan. In de lichtelijk macabere kringen van professionele medische tekenaars staat zo’n beeld bekend als een ‘schoonheidskiekje’, een weergave op korte afstand van één enkel virusdeeltje, dat er niet alleen bedreigend, maar ook groot en massief uitziet. In feite is de omvang van het nieuwe coronavirus ongeveer één tienduizendste deel van de punt die achter deze zin staat.²

We krijgen vaak het advies groot te denken. Maar wellicht moeten we beginnen klein te denken. We zijn er goed in ons de grote traditionele gevaren voor te stellen waarmee we geconfronteerd kunnen worden – hoe onwaarschijnlijk die ook geworden zijn – zoals militaire aanvallen en invasies, en we plannen grootschalige, symmetrische ant-

woorden daarop. Regeringen besteden biljoenen dollars om enorme militaire apparaten te handhaven, de bewegingen van andere legers op de wereld te volgen en oorlogsspellen te spelen tegen potentiële vijanden. De Verenigde Staten alleen al geven jaarlijks bijna driekwart biljoen dollar uit aan hun defensiebudget.³ Maar we waren er niet op voorbereid om ons te verdedigen tegen een piepkleine microbe. Het is heel wel mogelijk dat dit minieme virale vlekje de grootste economische, politieke en sociale schade zal toebrengen aan de mensheid sinds de Tweede Wereldoorlog.

Dit boek gaat niet over de pandemie zelf, maar veeleer over de wereld die aan het ontstaan is als gevolg van de pandemie en – belangrijker nog – over onze reacties op de ontwikkelingen. Elke grote schok kan uiteenlopende effecten hebben, afhankelijk van de staat van de wereld op dat moment en van de wijzen waarop mensen reageren – met angst of ontkenning of aanpassing. In het geval van het nieuwe coronavirus wordt de impact bepaald door de realiteit dat de wereld diepgaand onderling verbonden en vervlochten is, dat de meeste landen niet voorbereid waren op de pandemie, en dat in eerste aanleg veel landen, waaronder ook de rijkste, hun samenlevingen en economieën hebben stilgelegd en gesloten op een manier die niet eerder in de menselijke geschiedenis is voorgekomen.

Dit boek gaat over een ‘postpandemische wereld’, niet omdat het coronavirus al achter ons ligt, maar omdat we een cruciale drempel zijn overgegaan. Tot op heden was bijna alle nu levende mensen de ervaring van een plaag bespaard gebleven. Maar nu ontdekken we wat een pandemie betekent. We hebben gezien voor welke uitdagingen ze ons stelt en welke kosten het met zich meebrengt om haar het hoofd te bieden. De Covid-19-pandemie zou kunnen voortduren, maar zelfs als die wordt uitgebannen, zullen

nieuwe uitbraken van andere ziekten zich in de toekomst vrijwel zeker voordoen. Vanwege deze kennis en ervaring leven we nu in een ander tijdsgewricht: het postpandemische tijdperk.

Wat zijn precies de consequenties van deze pandemie? Sommigen menen dat ze het kantelpunt van de moderne geschiedenis zal blijken te zijn, een episode die voor altijd de koers van die geschiedenis zal veranderen. Anderen veronderstellen dat we na een vaccin spoedig zullen terugkeren naar ‘business as usual’, naar het oude normaal. Nog weer anderen betogen dat de pandemie niet zozeer de loop van de geschiedenis zal veranderen, maar dat de geschiedenis vooral versneld zal worden.⁴ Dit laatste scenario lijkt de meest waarschijnlijke uitkomst. Naar verluidt heeft Lenin eens opgemerkt: ‘Er gaan decennia voorbij waarin niets gebeurt, en daarna weken waarin decennia zich voltrekken.’ De postpandemische wereld zal in vele opzichten een versnelde versie worden van de wereld die we kenden. Maar als het leven op ‘snel doorspoelen’ wordt gezet, ontwikkelen gebeurtenissen zich niet meer op natuurlijke wijze en kunnen de consequenties ontwrichtend zijn en zelfs dodelijk. In de jaren 1930 moderniseerden vele ontwikkelende landen zich in een stabiel tempo en stroomden mensen van de agrarische sector naar de industrie. De Sovjet-Unie besloot om dat proces met dwang en geweld te versnellen. Die beslissing, de collectivisering van de landbouw, leidde tot hongersnood, de ‘liquidatie’ van miljoenen boeren, een verharding van de dictatuur en de misvorming van de Sovjetsamenleving. Een wereld die leeft op doping kan last krijgen van onvoorspelbare bijeffecten.

Het postpandemische leven zal verschillend zijn voor landen, ondernemingen en in het bijzonder voor individuen. Zelfs als de economie en de politiek naar normaal

zullen terugkeren, zal dat niet gelden voor de mensen. Zij zullen een ongebruikelijke, moeilijke beproeving hebben doorstaan en een gevoel hebben van opnieuw ontdekte en moeizaam verworven mogelijkheden. Na het overleven van de Spaanse griep realiseert een personage uit William Maxwells roman uit 1937, *They Came Like Swallows*, zich dat hij bevangen is ‘door een gevoel van grote verbazing (want het was een volslagen verrassing geweest: noch hij, noch iemand anders had beseft dat zijn leven zo zou worden)’. Als het ergste voorbijgaat, komen we terecht in het ‘dode, koude licht van morgen’, zoals de schrijfster Katherine Anne Porter het verwoordde in haar semi-autobiografische novelle, *Pale Horse, Pale Rider*, over het overleven van dezelfde pandemie. De laatste zin luidt: ‘Nu zou er tijd voor alles zijn.’⁵

Plagen hebben gevolgen

We hadden het moeten zien aankomen.⁶ Het coronavirus mag dan wel nieuw zijn, maar plagen zijn dat niet. De westerse literatuur begint er met een. In de openingsverzen van de *Ilias* van Homerus worden de Griekse legers verwoest door een pest. Dat blijkt een goddelijke bestraffing te zijn gericht tegen hun leider, de ijdele, gierige en ruziezoekende koning Agamemnon. En de eerste serieuze geschiedenis die in het Westen geschreven werd, draait om een plaag. In de *Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog* van Thucydides wordt verslag gedaan van het lange conflict tussen de twee supermachten van destijds, Athene en Sparta. Tegen het begin van de oorlog, aldus Thucydides, waarde een verschrikkelijke plaag door Athene, die grote aantallen gezonde burgers doodde en waardoor ook – het voornaam-

ste – de ongeëvenaarde leider van de stadstaat, Pericles, omkwam. De beide machten hadden heel verschillende politieke systemen: Athene was democratisch, Sparta was een rigide bestuurde krijgerssamenleving. Uiteindelijk kreeg Sparta de overhand en het is niet vergezocht om te stellen dat als er geen plaag was geweest, Athene had kunnen overwinnen. Dan zou de loop van de westerse geschiedenis anders zijn geweest – met een levendige democratie die een succesvol rolmodel was geworden in plaats van een vlam die wel helder brandde, maar uiteindelijk uitdoofde. Plagen hebben gevolgen.

De veruit meest ingrijpende plaag was de builenpest die in Centraal-Azië begon in de jaren 1330 en zich in het decennium daarna verspreidde naar Europa. Een middeleeuwse kroniekschrijver beschuldigde de Mongolen ervan dat zij de ziekte naar het continent hadden gebracht door lijken die aangetast waren door de pest een fort in Genua binnen te schieten met een blijde – een vroeg biologisch wapen. Maar waarschijnlijker is dat de pest zich verspreidde door de toenmalige wereldhandel, die plaatsvond door karavanen over land en schepen die goederen vanuit de Oriënt vervoerden naar belangrijke Europese havens als Messina op Sicilië en Marseille in Frankrijk. De pest werd ook wel de Zwarte Dood genoemd en de pestbacillen werden door vlooiën op de rug van ratten meege dragen. De bacillen vielen het lymfatische systeem van mensen aan en veroorzaakten lijden en dood op een schaal die vanaf die tijd nooit meer is waargenomen. Bijna de helft van de Europese bevolking werd weggevaagd.⁷ Zoals vele andere is de ziekte nooit helemaal uitgebannen. De Wereldgezondheidsorganisatie rapporteert elk jaar nog enkele honderden gevallen van builenpest, een ziekte die nu gelukkig behandeld kan worden met antibiotica.⁸

De builenpest had gigantische gevolgen. Wetenschappers menen dat de toenmalige economie op zijn kop werd gezet doordat er zoveel doden waren. Walter Scheidel betoogt dat arbeid schaars werd en de beschikbaarheid van land overvloedig, waardoor de lonen stegen en de pachten daalden. Werkenden wonnen aan onderhandelingsmacht en de adel leed machtsverlies. De horigheid verdween in een groot deel van West-Europa. Natuurlijk verschilden de gevolgen van de schok van land tot land, afhankelijk van de economische en politieke structuur. Waar repressieve maatregelen werden genomen, nam de ongelijkheid juist toe. De adellijke landheren in het oosten van Europa bijvoorbeeld grepen de misère en de chaos aan om hun greep te verstevigen en voerden voor het eerst horigheid in.⁹ Naast deze materiële gevolgen bracht de pest ook een intellectuele revolutie op gang. Veel veertiende-eeuwse Europeanen vroegen zich af waarom God deze hel op aarde toestond en begonnen gevestigde hiërarchieën in twijfel te trekken – wat uiteindelijk tot gevolg had dat Europa uit de middeleeuwse malaise kon breken en de Renaissance, de Reformatie en de Verlichting mogelijk werden.¹⁰ Uit dood en verschrikking kwamen wetenschap, moderniteit en groei voort. In het geval van Covid-19 worden we gelukkig niet geconfronteerd met dezelfde massale sterfte. Maar zou de pandemie van onze tijd een soortgelijke geest van maatschappelijke reflectie kunnen opwekken, een vergelijkbare schok kunnen toebrengen aan onze zelfgenoegzaamheid?

De historicus William McNeill, die het baanbrekende overzicht *Plagues and Peoples* schreef, begon zich te verdiepen in de epidemiologie omdat hij een puzzel wilde oplossen. Hoe was het mogelijk dat kleine aantallen Europese soldaten in staat waren geweest in hoog tempo miljoenen mensen in Latijns-Amerika te onderwerpen en te beke-

ren tot het christendom? De Spaanse ontdekkingsreiziger Hernán Cortés bijvoorbeeld trok met zo'n 600 man op tegen het Azteekse keizerrijk dat een bevolking had van meerdere miljoenen. Het antwoord, zo ontdekte McNeill, hing samen met plagen. De Spanjaarden brachten niet alleen geavanceerde wapens met zich mee, maar ook ziekten zoals de pokken, waar zij wel immuniteit voor hadden opgebouwd, maar de inheemse bevolking niet. Schattingen van de sterfte als gevolg van de uitbraken zijn verbijsterend, ze lopen van aanvankelijk 30 procent van de bevolking tot 60 en 90 procent in de loop van de zestiende eeuw – alles bijeen tientallen miljoenen mensen.¹¹ McNeill probeerde zich voor te stellen wat 'de psychologische implicaties waren van een ziekte die uitsluitend Indianen trof en Spanjaarden ongemoeid liet'. Hij suggereert onder andere dat de inheemsen mogelijk concludeerden dat de vreemdelingen zeer machtige goden aanbaden. Dat zou misschien mede kunnen verklaren waarom zovelen zich onderwierpen aan de Spaanse overheersing en zich bekeerden tot het christendom.

De pandemie die nog enigszins deel uitmaakt van onze herinnering is de Spaanse griep, die de wereld trof in het midden van de Eerste Wereldoorlog en ongeveer 50 miljoen slachtoffers maakte, meer dan tweemaal zoveel slachtoffers als omkwamen door de oorlog. (De Spaanse griep werd niet zo genoemd omdat hij begon in Spanje, maar omdat dat land, dat neutraal bleef in de oorlog, het nieuws niet censureerde. Om die reden werd toen vanuit Spanje uitvoerig verslag gedaan van de uitbraak van de ziekte, waardoor mensen ten onrechte meenden dat de griep daar begonnen was.) Sinds het begin van de twintigste eeuw is de wetenschap reusachtig vooruitgegaan. Maar destijds had nog niemand ooit een virus waargenomen, laat staan dat men

wist hoe deze nieuwe infectie behandeld moest worden: de elektronenmicroscopie was nog niet uitgevonden, antivirale medicijnen waren onbekend.¹² Toch zijn drie van de voornaamste voorschriften van de toenmalige gezondheidsautoriteiten – het bewaren van afstand, het dragen van maskers en handen wassen – dezelfde als drie van de vier voornaamste mechanismen die nu gebruikt worden om de verspreiding van het coronavirus te vertragen totdat een vaccin is ontwikkeld. Het vierde, het geregeld testen op grote schaal, is de enige moderne toevoeging.

In de afgelopen decennia hebben zich snel verspreidende uitbraken van SARS, MERS, vogelgriep, varkenspest en ebola vele experts ertoe gebracht te waarschuwen voor het risico van een uitbraak van een werkelijk wereldwijde epidemie op korte termijn. Het publiek nam daar ook notie van. In zijn bestseller *The Hot Zone* uit 1994 heeft Richard Preston de oorsprongen van het ebolavirus gedetailleerd beschreven. In de film *Contagion*, uit 2011, die geïnspireerd was door de SARS-epidemie van 2002-2003 en de varkenspestpandemie van 2009, werd een virus ten tonele gevoerd dat wereldwijd 26 miljoen levens eiste. In 2015 betoogde Bill Gates in een TED-talk dat ‘als er iets is wat meer dan 10 miljoen mensenlevens zal kosten in de komende decennia, dat hoogstwaarschijnlijk een zeer besmettelijk virus zal zijn’. In 2017 luidde hij de noodklok nog luider toen hij tijdens een speech voor de Veiligheidsconferentie in München voorspelde dat er een gerede kans was dat zo’n pandemie ergens in de komende tien tot vijftien jaar zou uitbreken.¹³

Het vereiste toen geen vooruitziende blik meer om zich een pandemie voor te stellen en te beargumenteren dat er meer tijd, hulpbronnen en energie geïnvesteerd moesten worden om die tegen te houden. In juni 2017, toen president Donald Trump juist kortingen voorstelde op de budgetten

van de voornaamste organisaties die zich bezighielden met de volksgezondheid en met ziektebestrijding, heb ik een deel van mijn CNN-show aan het onderwerp gewijd, waarbij ik het volgende betoogde.

Een van de grootste bedreigingen van de Verenigde Staten is helemaal niet groot. In feite is die heel klein, microscopisch, duizendmaal kleiner dan een spel­denknop. Dodelijke ziekteverwekkers, van natuurlijke herkomst of door mensen gemaakt, zouden een wereldwijde gezondheids­crisis kunnen veroorzaken. En de Verenigde Staten zijn volkomen onvoorbereid om daaraan het hoofd te bieden... Men hoeft slechts 100 jaar terug te kijken, naar 1918, toen de Spaanse griep een geschatte 50 miljoen mensen het leven heeft gekost. In veel opzichten zijn we tegenwoordig nog kwetsbaarder. Dichtbevolkte steden, oorlogen, natuurrampen, en het internationale vliegverkeer betekenen dat een dodelijk virus dat de kop opsteekt in een klein dorp in Afrika binnen 24 uur verspreid kan raken naar vrijwel elke plaats ter wereld, inclusief de Verenigde Staten... Bio­veiligheid en mondiale pandemieën overschrijden alle nationale grenzen. Pathogenen, virussen en ziekten do­den zonder aanzien des persoons. Iedereen loopt even­veel risico. Als de crisis komt, zullen we wensen dat we meer geïnvesteerd hadden en dat er meer mondiale samenwerking zou zijn. Maar dan zal het te laat zijn.¹⁴

Het was te laat. We waren ruim op tijd gewaarschuwd ons aan te gorden voor Covid-19. En behalve de specifieke gevaren van een pandemie hadden we de algemene mo­gelijkheid van een schok voor ons systeem eerder moeten onderkennen.